

नेपालको खेति तथा अनुसन्धानका लागि प्राथमिकता क्रममा परेका जडिबुटीहरू

११) सुगन्धवाल

परिचय: सुगन्धवाल ४४ से.मी. जति अग्लो सानो बहुवर्षीय विरुवा हो। यसको जरा र काण्ड बास्नादार हुन्छ, यसको पात पिपलको पातको आकारको हुन्छ। यसको फल सेतो र मसिनो हुन्छ। बीउ मसिनो र उज्दने पन्धा भएको हुन्छ।

फूल फुल्ने समय: फागुन-बैशाख
प्राकृतिक वास्तव्यता: यो १५०० देखि ३६०० मिटरसम्मको हिमाली भेगका सँगैको टाउंमा पाइने बहुवर्षीय विरुवा हो। मयल गुराँस, काफल अग्रे, उल्लिखित बनमा प्राकृतिक अवस्थामा पाइन्छ।

उपयोगिता: यसको जरा र काण्डको प्रयोग घोट, आँखा, मृगीला तथा टाउको दुखेको रोगमा र तागत घिने तथा बाबु तन्त्र गर्ने आँदिको औषधिमा प्रयोग हुन्छ। छर्दो रागे र मुछ्छो पर्ने रोगमा पनि प्रयोग गरिन्छ। यसमा पाईरिया रोग विरुद्ध सद्दने जीवाणुनाशक गुण छ। यो सुगन्धित द्रव्य बनाउन पनि प्रयोग गरिन्छ। यसबाट सुगन्धित तले निकालिन्छ। यसको तेल विभिन्न किसिमका सुगन्धित वस्तु बनाउन तथा तम्बाखुमा प्रयोग गरिन्छ।

संकलन समय र विधि: सुगन्धवाल रोपको कमिमा दुई वर्षमा बासि संकलन गर्न सकिन्छ। सा.ब./तिमी बन जंगलमा ३ वर्ष पनि लाग्न सक्छ। चार-पाँच वर्षसम्म राक्न हुँदैन किनभने धेरै पुराना विरुवाका काण्ड (Rhizome) कुडिएर जाने हुन्छ। सुगन्धित तेल उत्पादन हुने विरुवा भएकाले फूलहरू फुल्ने समय फागुन-बैशाख महिनामा कहिले गर्नु हुँदैन। आष्विन-कार्तिक महिनामा बासि संकलनका लागि अति उत्तम समय हो। बासि संकलन गर्ने समय काडा पाउन विरुवा रोपको दुई वर्षको विरुवाहरूका तलका पुरानो पातहरू पर्छिएर फर्ने बाहेकीछ टिक समय भनि जान्नु पर्दछ। बासि संकलन गर्दा जमिन माथिका भाग काटी पातहरू हटाई काण्ड र जरा समेत छनी संकलन गर्नु पर्दछ। बासि संकलन गर्दा सुख्खा पानी नपर्ने मौसम राम्रो हुन्छ।

प्रसारण विधि: बीउबाट विरुवा उत्पादन गर्न चैत्र-बैशाख महिनामा बीउ संकलन गरी बैशाख-जेठ महिनामा नै नर्सरीमा बीउ छर्नु पर्दछ। नर्सरी व्याड तयार गर्दा बीउ धेरै मसिनो हुने भएकोले व्याडको माटो धूलो-मसिनो बनाउनु पर्दछ। बीउलाई धेरै मुनि पार्नु पनि हुँदैन। चर्चे-बैशाख महिनामा संकलित बीउलाई संकलन पश्चात सगलै नर्सरी व्याडमा छर्ने राम्रो हुन्छ। सुगन्धवालको विरुवा सँगैको स्थानमा सत्रन्छ भने नर्सरीमा पनि पानी नरुवाई विषयान बनाई राख्नु पर्दछ। २०-२५ दिन भित्र बीउ उत्रन्छ।

लागि यसले फाईदा गर्दछ। यो तागतिलो हुनाको साथै दुध बढाउँदछ। संकलन समय र विधि: कार्तिक-मंसिरमा बीउ पाकेपछि संकलन गर्नु पर्दछ। जंगलमा संकलन गर्ने हो भने जरालाई जमीनमा राखी बीउ छरी सकेपछि संकलन गर्नुपर्दछ। प्रत्येक ३-३ वर्षमा अथवा विरुवा रोपको दुई वर्षपछि जरा संकलन गर्न सकिन्छ। जरा संकलन गर्दा दुसा पलाउने जराको भागलाई वा २-३ बटा दुसा सहितका जरा जमीनमा नै माटोले छोपेर छोडिदिनु पर्दछ। जरा प्रशोधन गर्न संकलित जरालाई पानीले धोएर सफागर्नु पर्दछ। त्यसपछि ठूलो भाँडोमा राखेर उमाल्नु पर्दछ। यसरी पाकेका जराहरूको बीचमा रहेको डाँठ र जराको बाहिरी छाला समेत फाली बाँकी भाग मात्रै राख्नु पर्दछ। यसरी प्रशोधन गरेको जराहरूलाई राम्रोसँग धाममा सुकाई भण्डारण तथा बजारमा लानु पर्दछ।

प्रसारण विधि: सताबरी/कुरीको बीउ र जरा दुवैबाट प्रसारण गर्न सकिन्छ। बीउबाट प्रसारण गर्दा समय अलि बढी लाग्छ। जराबाट प्रसारण गर्दा बाली संकलन पश्चात विरुवाको एक दुई बटा जरा गाँजमा रहने गरी छाड्ने गर्दापश्चात प्रसारण हुन सक्छ। त्यसलाई केही समय चौबर माटोमा पुरेर राक्दा मुना पलाएर आउन थाल्छ। त्यसपछि विरुवा रोप्न सकिन्छ।

१२) सताबरी (कुरीलो)

१२) सताबरी (कुरीलो)

परिचय: सताबरी सदाबहार, अग्लो, दरोनहरा भएको कडादार फाडी जस्तो विरुवा हो। यसका पाताहरू मसिनो, धुमेका र शिपो जस्ता हुन्छन्। फूल धेरै सानो बास्ना आउने २-३ मि.मि. चौडा, फिकका हरियो, सतौ रंगको हुन्छ। फूल बैशाख-असार महिना सम्म फुल्छ। फल सानो गाली आकारको हुन्छ। यसको जरा करीब ३-१० सानो, ०.५-१ से.मि. चौडाई भएको दुई छेउमा सुकको र बीचमा फुकको, फिकका पहेलो रंगको हुन्छ। यो गन्ध रहित एवं खोटा अलि तीतो र मीठो स्वादको हुन्छ।

फूल फुल्ने समय: बैशाख-असार
प्राकृतिक वास्तव्यता: यो प्रजाति भारत, मलेसिया, अर्जेन्टिना, अफ्रिका लगायत नेपालका १५० देखि २१०० मीटर सम्म फैलिएको पाइन्छ। तराई देखि हिमाली भागसम्म विभिन्न प्रजातिका सताबरी/कुरीलो पाइन्छन्।

उपयोगिता: प्रत्येक चैत्र-बैशाखमा काण्डबाट दुसाहरू पलाउँदछन्। दुसाहरूलाई तरकारीको रूपमा उपयोग गर्न सकिन्छ भने औषधीमा सताबरीको जराको महत्वपूर्ण स्थान रहेको छ। यसले कफ र रातको शोषलाई शान्त गर्दछ। आमाशय, हृदय रोग र आँखाको

परिचय: यार्सगुम्बा चीनको पुरातन जडीबुटीय औषधी हो। चीनिया परम्परागत औषधि पद्धतिमा यसको प्रयोग कम्प्ले २००० वर्ष देखि शक्तिवर्द्धक औषधिको रूपमा प्रयोग गरिदै आएको छ। यसलाई चीनिया लाबेन्थ्याउ (Chinese Caterpillar fungus) पनि भन्ने गरिन्छ र यसलाई चीनीया भाषामा "डोंग चांगे फिया काओ" (Dong Chong Xia Cao) भनिन्छ, जसको अर्थ वर्षे घाँस र हिउदे किरा भन्ने हो। त्यस्तैगरी यार्सगुम्बा भन्ने शब्द तिब्बती भाषाको "यार्सगुम्बु" भन्ने शब्दको अपभ्रंश हुनु आएको छ। तिब्बती भाषामा यार्स रार भनेको बघा र चा भनेको विरुवा, जन्नु भनेको हिउदे र भू भनेको कीरा हो। तसर्थ आधा विरुवा वा न्याउ र आधा कीरा भएकोले यसको नाम यार्सगुम्बु हुन पुग्यो

देखिन्छ। यो हेपियलस आर्मोरिकानस (Hepialus armoricanus) नाम गरेको एक किसिमको हिमाली भेगमा पाइने रातमा उठ्ने पुतलीको सार्फालाई आक्रमण गरी उग्रने न्याउ हो। शरद ऋतुको समाप्तितर कोर्डिसेप्स जातको न्याउको विउहरूले (Hepialus) जातका पुतलीका सार्फालाई आक्रमण गर्दछ र सार्फा हिउदेभरी हिउदे जमको जमिन मुनि सुत्न अवस्थामा रहन्छ, यस अवधिमा सार्फाकीराको भित्री ओगमा मसिना मसिना सेता उस्तैसाँदा देसाहरूको वृद्धि भई किराको टाउकोबाट बाहिर रंगको न्याउको रूपमा बाहिर निस्कन्छ र बढीमा १ इन्च जति नामो फल लाग्छ। हुनत हालसम्म यसरी विभिन्न जातका किराहरूमा उग्रने कोर्डिसेप्स जातका न्याउहरू संसारमा ३१० प्रकारका रेडिडसकेका छन् र ति मध्ये तिन बटा मात्र औषधिगुण भएका प्रभावित भएका छन्। चीनिया मूलको कोर्डिसेप्स साइनेन्सीस, सबैभन्दा उच्च गुणस्तरिय मानिन्छ। यो पुतलीको सार्फाले डोल्फामा (स्थानीय भाषामा न्याकुरी) Bistorta macrophylla (Polygonum sphaerostachyum) भनिने विरुवाको पात खाने गरेको कुरा पाइनु हुन आएको छ। प्राकृतिक वास्तव्यता: चीनिया मूलको "कोर्डिसेप्स साइनेन्सीस" लाई नेपालमा यार्सगुम्बा भन्ने गरिन्छ र यो चीनको गान्धु, स्वीगोलाई, तिपुवान, युवान प्रान्तहरू लगायत स्वशासित क्षेत्र तिब्बतको फिजाङ प्रान्तमा करिब १४००० फिट देखि १६००० फिट सम्म उचाई भएको पहाडहरूमा पाइन्छ। नेपालमा यो उत्तरी भेग डोल्पा, जमुना, मुगु, हस्ता, मुस्ताङ, दार्चुला, बझाङ, रसुवा, रुकुम आदि जिल्लाहरूका उच्च पहाडी नाङ्ग, भिरालो र चौराका घाँसे मैदानहरूमा पाइन्छ। यसको बढी संकलन हुने जिल्लाहरूमा हुस्ता र डोल्पा आउँदछन्। औषधिमा प्रयोग हुने अल्प २ खालका कोर्डिसेप्स मिडिक्टारिस र कोर्डिसेप्स यार्नेसी कोरिया र बेलायतमा पाईने गर्दन्। चीनमा यस्ता ३५ प्रकारका न्याउहरू पाइन्छन् भने कोरियामा ३१ प्रकारका पाइएका छन्। त्यस्तैगरी नेपालमा हालसम्म तिन प्रकारका पाईएका छन्।

उपयोगिता: यो विरुवाको किरा सहितको पूरै भाग उपयोग गरिन्छ। सन् १९९३ मा चीनमा

आयोजित राष्ट्रिय सेलकुट प्रतियोगितामा ९ वटा विश्व रेकर्ड कायम गर्न सफल भए । ९ वटा महिला एथलटहरूले यासोगुम्बाबाट तयार पारिएको विशेष आहार सेवन गर्ने गरेको ज्ञात हुन आएपछि यसको महत्वको विश्वमा निकै तहलका मच्चायो । अनुत्त दू हाइले ने यसको बारेमा सन् १९९६ मा प्रकाशित Caterpillar Fungus in China भन्ने लेखमा यसको महत्व बारे उल्लेख गरेका थिए । उनको वर्णनमा ५/६ वटा यासोगुम्बालाई हाईको पेटभित्र राखि मन्व-मन्व आगोमा उमालेमा यसको रस हाँसको घुरे जामुमा फीसिन्छ र त्यसपछि लगातार ८/१० दिन सम्म उक्त हाँसको जामु सेवन गरेमा भोक लगाउने र तागत बृद्धि गराउने उल्लेख गरेका थिए । हालका वर्षहरूमा यसको उपयोगिता बारे निकै खोजि चर्चादेखेको छ । आजकल यो विभिन्न रोगहरूमा उपयोग हुने गरेको पाइन्छ । लामो बिरामी पछि उडेको बिरामीलाई तागत बढाउनका लागि यो प्रयोग गरिन्छ भने क्षयरोग, खोकी, रक्तजन्यता, झड र घुँडा दुबैकोमा पनि यो प्रयोग गरिन्छ । यसका साथै मृगौला, फोक्सो र कलेजो सम्बन्धी रोगहरूमा प्रयोग गरिन्छ । चीनमा परम्परागत औषधीय पद्धति निकै बलियो र प्रभावकारी मानिन्छ र धेरैले यसमा विश्वास राख्छन् । यो पद्धतिमा यासोगुम्बाको प्रशस्त प्रयोग गर्ने गरिन्छ । सन् १९८२ मा चिकित्साशास्त्र सम्बन्धी चीनिया प्रतिष्ठानले यसबाट एउटा जिनसुई बाको नाम गरेको क्याप्सुल उत्पादन गरेको छ जसलाई चीनिया जनस्वास्थ्य मन्त्रालयले पनि मान्यता प्रदान गरेको छ । यो क्याप्सुल पकाई मेटाउने, यौनशक्ति कमजोर भएका वा नपुंसकता भएमा लामो बिरामी पछिको कमजोरी पुर्तिर्न, धवाब, प्रवास, मुटु, मृगौला, कलेजो सम्बन्धी रोगको लागि सिफारिस गरिएको छ ।

संकलन समय र विधि: जब बसन्त ऋतुको आगमन हुन्छ, हिउँ पल्लन्छ र धेरै हुरीहरूमा फल लाग्ने बेसा आउछ । जून किराको टाउकोबाट बैरो रंगको प्याउ बाहिर निस्कन्छ । धेरै बढीमा १ इन्च जति लामो हुन्छ ।

६७) हाँउ-उल्ल

परिचय: नौठसल्ला लगभग ३० मीटर सम्म अग्लो हुने, फीसिएको हाँउ विंगा भएको सदाबहार कोणधारी वृक्ष हो । यसको पात महिचो, साम्बो, चेटो र बीचमा एउटा नशा भएको, २-३.५ से.मी. लामो र ३ मी.मी. चौडा भएका हुन्छन् । यसका पातहरू हाँगामा घुमाउरी हुँदै निस्सीएका हुन्छन् । फलको माथिल्लो सतह चोक्ल्लो र चिल्लो हुन्छ भने तल्लो सतह कडौँ हल्का हरियो हुन्छ । यसका भाने फूलहरू धीउ रंगका, गोला, सानो डाँठ भएका पात र डाँठको छेउबाट निकिएका हुन्छन् । यसको फल जसरी हुन्छ । फल खोचोमा हरिया र पाके पछि राता हुन्छन् । बाहिरी भागमा गूदी हुन्छ जसले बीउलाई आधा भन्दा बढी भाग छोपेको हुन्छ ।

फूल फुल्ने समय: वैश-वैशाख
प्राकृतिक वासस्थान: यो काठमाडौँ देखि बर्मा सम्म फैलिएको पाइन्छ र नेपालमा यो पूर्व देखि पश्चिम सम्म १८००-३००० मीटर उचाई सम्मका जंगलहरूमा फैलिएको पाइन्छ । खास गरी गोब्रे सल्लो संग भिमिएर हुककी भेटिन्छ ।
उपयोगिता: विगत दुई दशक देखि यो बिरुवाले नेपालमा निकै चर्चा पाएको छ । खासगरी छाति र पाठेघरको अस्थिरता यसको उपयोगिता प्रमाणित भएपछि नेपालबाट यसको व्यापार तिब्र गतिमा हुनु थाल्यो, जसको फलस्वरुप यसको अत्याधिक संकलन हुनु भई सरकारले यसको व्यापारमा प्रतिबन्ध समेत लगाउने अवस्था पुग्यो । हाल यसको संकलन गर्न खातावरणीय प्रभाव अध्ययन गरेर मात्र हुलाकजत दिने गरिन्छ । संकलन पश्चात प्रशोधन नगरी बिदेश निर्यात गर्न समेत प्रतिबन्ध लगाइएको छ । यसबाट निस्कने अन्तिम उत्पादन टैक्सोल (Taxol) नै अस्थिर रोग निको पार्नमा सहयोग पुऱ्याउने रसायनिक तत्व हो ।

संकलन समय र विधि: हाल सम्म व्यावसायिक क्षेत्रीको प्रचलन नभइसकेकोले वार्षिक उत्पादनको आँकडा उपलब्ध छैन । विषा जमानको रूपमा विकास गरी वर्षको दुई पटक हाँगाहरू काटिछँट गरी बाली बिश्र्वाउन सकिन्छ । प्राकृतिक अवस्थाका २० से.मी. भन्दा बढी गोलाई भएका रूखबाट वरीय १५-३० से.मी. सम्म सुकेको पात संकलन हुन सक्ने अनुमान गरिएको छ । संकलन गर्दा महिना महिना हाँगा सहितका पातहरू संकलन गरिन्छ, जसलाई फेरी टुक्रा टुक्रा गरी धाम-छहारीमा सुकाउनु पर्दछ ।
प्रसारण विधि: हनु त बीउबाट पनि बेलाहक तयार गर्न सकिन्छ, ता पनि बीउ उपलब्ध निकै समय र धन लाग्ने भएकाले यसका बिरुवाहरू कटिइबाटै उत्पादन गर्ने गरिन्छ । एक वर्ष वा धेरै भन्दा पुराना हाँगाहरूबाट कटिइ राख्नु पर्छ । धेरैमोटा हाँगा भएमा त्यति राम्रो जरा लाग्दैन । त्यसकारण १ देखि ३ वर्ष पुराना हाँगाहरूबाट कटिइ राख्नु उपयुक्त हुन्छ । हिउँदे याममा बिरुवा पलाउनु भन्दा अघि वा वर्षा याममा कटिइ राख्न सकिन्छ । खासगरी माटोमा भन्दा बालुवामा राम्ररी जरा दिइएको पाइएको छ । करीब १५ से.मी. लामा हाँगाहरूलाई फेद र टुप्पो तिर छड्के पारेर काटी पानीमा दुबाई राखेर र बालुवा बढी भएको अघडामा ४५° को कोण पारी छड्के पारेर गाडिन्छ । संकलन छाँड्या विनु पर्छ । हिउँदे यामको कटिइबाट अलि छिलो जरा आउँछ भने वर्षायामको कटिइबाट ३-४ इन्च भित्र जरा निस्कन शुरु गर्दछ । जरा आइसकेपछि कलमीहरूलाई पोतीवेचना सारेर छाँड्यामा राख्ने गरिन्छ । यसरी उत्पादित बेलाहक १ वर्षसम्म नर्सरी मै राखिन्छन् र अर्को वर्षा याममा जमीनमा सार्ने गरिन्छ ।

६८) सर्पगन्डा

परिचय: सर्पगन्डा (राबोन्फा) बहुवर्षी सदाबहार बिरुवा हो । यसको व्यापारिक नाम राबोन्फा हो । राबोन्फा भन्ने शब्द १६ औँ शताब्दीका जर्मन चिकित्सक राउबोल्फको नामबाट आएको हो ।

यो बिरुवा साधारणतया ५० से.मी. सम्म उचाई भएता पनि कहिले काहिँ १ देखि १.५ मिटरसम्म उचाई भएको पाइन्छ । यसका पातहरू पिल्लो, लामा, भालाकार हुन्छन् र प्रत्येक अर्धलाबाट तीन-तीन वटा पातहरू निकिएका हुन्छन् । फूल भुप्या-भुप्या, भुप्या भएर फुल्छन् र हल्का सेता र गुलाबि रंगका हुन्छन् । यसको फूलहरू चैत्र देखि फुल्न शुरु गर्छन् र पौषसम्म फूल फुल्ने क्रम जारी रहन्छ । फलहरू ज्येष्ठको अन्तिम अर्धलाबाट पान्न शुरु गर्छन् । फलको रंग पाके पछि अग्लो हुन्छ । फल र बीउ चेटो गानी हुन्छ । बीउको रंग बैरो हुन्छ र बाहिरी भाग कडा हुन्छ । जाडो याममा यो बिरुवा सुपुष्प अवस्थामा रहन्छ र बसन्त ऋतुमा तर्षो पालुवा आउन शुरु भएर फुल्न थाल्छन् । अत्याधिक संकलन गर्दा यो बिरुवा तोप हुनु स्थितिमा पुगेकोले प्राकृतिक अवस्थाबाट संकलन गरी व्यापार गर्न प्रतिबन्धित गरिएको छ । यसलाई संकटापन्न बिरुवाको सुपुष्पमा समेत राखिएको छ ।

फूल फुल्ने समय: वैश-वैशाख
प्राकृतिक वासस्थान: प्राकृतिक अवस्थामा यो बिरुवा ओसिलो स्थानमा समुद्र सतह देखि १२०० मिटरको उचाई सम्ममा पाइन्छ । विशेष गरेर सल्लो जंगलमा पाई पाइन्छ । उच्च प्रदेशीय बनस्पति भएकोले यो बिरुवा नेपाल लगायत भारत, बर्मा आदि देशहरूमा पाइन्छ । यो एशिया बहिर्क अफ्रिका र अमेरिकाको उष्ण भू-भागमा समेत पाइन्छ । हाडो देशमा यो तराई क्षेत्रमा पाइन्छ ।

उपयोगिता: राबोन्फाको जरा शताब्दि पहिले देखि नै आयुर्वेदिक औषधीमा प्रयोग हुँदै आई रहेको छ भने आयुर्वेदिक औषधीमा पनि यसको प्रयोग कतै दशक अघि देखि भैरहेको छ । युरोपिय मुलकुहर तथा अमेरिकामा यसको आपूर्ति भारत, पाकिस्तान, श्रीलंका, बर्मा, थाइल्यान्ड आदि एशियाली देशहरूबाट निकालि हुने गरेको छ । यो बिरुवाको औषधीय गुण बारे करिब ४०० वर्ष देखि नै ज्ञात भएको विश्वास गरिएको छ । सर्पगन्डाको जरा उच्च रक्तचापका लागि अति नै उपयोगी मानिन्छ । यो जडीबुटीलाई प्रशोधन नगरी काटेर स्वमा नै रक्तचापको रोगमा प्रयोग गर्न पनि सकिन्छ । यसको जरा सुपारीको टुक्रा समानको आकारमा छाएका रक्तचाप नियन्त्रण हुन्छ । संसार भरि नै हाल रसायनबाट तयार गरिएको औषधीहरू भन्दा जडीबुटीमा आधारित औषधीको प्रयोग गर्न शुरु गरिने छ । तसर्थ सर्पगन्डाको माग बढी रहेको छ । सर्पगन्डाको जरामा रहेका रिश्पिन, सपनेनटाइन र एजनालिन आदि नामका मुख्य बनस्पति जन्तु रसायनहरू उच्च रक्तचाप, निद्रा नलाग्ने, पागलपन, मानसिक उत्तेजना र मृगि जस्ता रोगहरूमा समेत उपयोगी भएकोले हाली रहित प्राकृतिक औषधीको रूपमा पशोच गरिन्छ ।

संकलन समय र विधि: सर्पगन्डाको बाली संकलन भन्दा जराज हो । रोपेको १८ देखि ३० महिनामा बाली संकलन गर्न सकिन्छ । जरा भित्रि/पौष महिनामा खानु पर्दछ किनकि उक्त समयमा सारतत्व बढी हुन्छ । व्यवसायिक क्षेत्री गर्दा १५ देखि १८ महिनामा बालि संकलन गर्दा फाईदाजनक हुन्छ । मृगशरीरगत काष्ठम गर्न जरा लान्दा जरामा रहेका महिना री जस्ता जरा समेत रहने गरी र बीका गरिनुपर्ने गरि अनुपूर्वछ । जरा खनेपछि राखोसर्ग सफा गरि हावादार छाहारीमा सुकाउनु पर्दछ । राम्ररी सुकेको जराहरू पिट-पिट भाँचिने हुन्छ । यसरी सक्पारे जराहरू कोरामा राखि पानी नपस्ने र हावादार कोठामा भण्डार गरिन्छ ।

६९) पाँचजीले

परिचय: पाँचजीले करीब ३०-९० से.मी. सम्म अग्लो, एउटा मात्र डाँठ हुने घनायुक्त बिरुव हो । यसको गाना पन्जा जस्तो काराको पाँचवटा भागमा बाँडिएको हुन्छ । त्यसैले यसको नाम पाँचजीले तथा सालम पन्जा रहेको छ । यसका पातहरू पाँच देखि सातवटा सम्म हुन्छन् र डाँठको सार्वा बाँया एक एक वटा हुँदै फुल्नेको डाँठ सम्म निक्केका हुन्छन् । तलतिरका पातहरू टुला र माथितिरका पातहरू साना हुन्छन् । पात जम्झात बिरुवा ३० से.मी. लामा र २-५ से.मी. सम्म चौडा हुन्छन् । यसमा जेठ असारमा फूलहरू लाग्छन् । डाँठको उपल्लो १२ देखि २० से.मी. भागमा साना गुलाफी तथा प्वाडी रंगका फूलहरू बरीपरी फुल्छन् ।

फूल फुल्ने समय: वैश-वैशाख
प्राकृतिक वासस्थान: यो पश्चीमी पाकिस्तान, हिमाल-गढवाल देखि भुटान र पश्चिम पूर्वी तिब्बत (२५००-५००० मिटर) सम्म फैलिएको छ । यो बिरुवा नेपालको पूर्व देखि पश्चिम सम्म करीब २८०० देखि ४००० मिटर सम्मको उचाइमा पाइन्छ । यसको फैलाबाट प्राकृतिक अवस्थामा एक दमै कम छ । त्यसैले नेपाल सरकारले यसको संकलन, प्रयोग, विक्री, बितरण, जोसार पसार र निर्यातमा प्रतिबन्ध लगाएको छ ।

उपयोगिता: यो एक बलवर्धन जडीबुटी मानिन्छ। यसको सुकेको जराको छल्लो दूध संग खाने गरिन्छ। यसको सुकेको जरा धोटेर काटेको र आगोले पोलेको घाउमा सेप लगाउँदा रगत रोकिन्छ र छिट्टै निको हुन्छ।

संकलन समय र विधि: आरिबन-कार्तिक महिनामा फूल भरी सकपेछि संकलन गर्नु पर्दछ, फूल नफुलेका विरुवा संकलन गर्नु हुँदैन। संकलन पश्चात् राधो संग छाँडे पक्काली सुकाउनु पर्दछ।

प्रसारण विधि: पाँचसौलेको बीउ चुनो हावावा उड्ने भएकोले प्रकृतिमा आफै प्रसारण हुन गर्दछ। फल परिपक्व हुनु दिएमा र बासस्थान संरक्षण गरेमा आफै प्रसारण हुन्छ।

क) विराइती

परिचय: विराइती महत्त्वपूर्ण औषधीययोगी वनस्पति हो। जडीबुटीको व्यापारमा विराइतीले मुख्य स्थान ओगटेका छ। विराइती दुर्दुर्बलसम्म बार्थे (पहिलो वर्ष हुकने, दोस्रो वर्षमा बढ्ने, फूल र बीउ लाग्ने) खाले विरुवा हो। यसको सम्पूर्ण भाग औषधीयुक्त भएको हुँदा परे विरुवा संकलन गरिन्छ। नेपाल र भारतमा आधुनिक औषधीको लागि विराइती बहुमूल्य जडीबुटी मानिएको छ। स्वरसिवा विराइती बाहेक अन्य प्रजातिहरूलाई धाले (ज्यात कम उपयोगी) विराइती भनेर जडीबुटी व्यापारीले गुणस्तर छुट्टाएको पाइन्छ। यसको जरा धेरै तलसम्म गाडिएको हुँदा र माटोको बलहमा फैलिएको हुन्छ, त्यसैले खजिलैसँग उखेल सकिन्छ। यो विरुवा १ मिटरदेखि १.५ मिटरसम्म अग्लो हुन्छ। डाँठकोफेर गोलकार र माथितिर चारकुने परेको हुन्छ। हरेक अंकलाको दुबैतिर पात र हावा पलाएका हुन्छन्। पात र डाँठमा रौ हुँदा र चिल्ला हुन्छन्। पात १ देखि १.१ से.मी. लामो र ०.५ देखि ३ से.मी. चौडा भन्दाकत भै टुथो तिखा हुन्छ, कुनै कुनै पातहरू फेदैबाट पक्काएका हुन्छन्। हरेक अंकलामा पात र काण्डको रूपबाट फूलहरू एउटै भुपामा निस्केका हुन्छन्। फूलको रंग पहेँलो र हरियो हुन्छ। एउटै फूलमा भाले तथा गोभी दुवै योनी पाइन्छन्। पक्कल पाँचबाट हुन्छ। तल्लो भागमा स-साना मसिनो टौले छकिएको दुईवटा पन्थिहरू पाईन्छ। यो विरुवाको स्वाद ज्यादै तिती हुन्छ, त्यसैले यसलाई धेरै ठाउँमा तिती वा खनु पनि भनिन्छ।

फूल फुल्ने समय: वैश-वैशाख

प्राकृतिक बासस्थान: विराइतीको विरुवा नेपाल अधिराज्यको हिमाली कञ्चनजङ्गल समुन्द्री बलहबाट १२०० मिटरदेखि ३००० मिटर उचाई भएका अलि चिसो सुल्ला चौरमा पाइन्छ। विराइता हिमालयको कारिगरदेखि भुटानसम्म र मेघालयको खासिया पहाडसम्म फैलिएको छ। नेपालमा विराइती सानो गुराँस, बाँक, बलस्वतिका प्रजाति पाइने स्थानहरूमा करिब ४० जिल्लाहरूमा पाइन्छ। विराइती एकैनासले सबै ठाउँमा फैलिएको हुँदा, यसको फैलावट उचाई, जमिनको विरालोपन र ओशिलापन आदिमा धेरै भर पर्दछ। पूर्व र पश्चिम फर्केका पाहाडहरूमा बढी हुन्छ। यो प्रजाति ४.७ देखि ५.५ अमीयपना (मि.एच.) भएको माटोमा राम्रो बसिन्छ।

उपयोगिता: विराइतीमा पाइने मुख्य तत्व "भिरेटीन" हो। यसको आजभोली मायमा बृद्धि भएको छ। मसिरा कियर उद्योगहरूले यसलाई बैकल्पिक तिती पदार्थको रूपमा प्रयोग गर्ने गरेका छन्। कियर उद्योगमा यसलाई कियरमा तिती स्वाद पार्ने प्रयोग गरिन्छ। आधुनिक पद्धति अनुसार यो जडीबुटी कृमिनाशक, ज्वरान्तक, घाउ, कटिवा, स्थावर र सौषु बढाउने कार्यमा प्रयोग गरिन्छ। विराइतीमा औषधीयौतिक अम्ल, स्वेसिया मेरिन भने तल हुन्छन्। यसलाई कपाल बढाउने टनिकको रूपमा प्रयोग गरिन्छ। विराइतीलाई "चन्द्र प्रवती" भन्ने ज्योतिषको आधुनिक औषधीको प्रमुख तत्वको रूपमा प्रयोग गरिन्छ।

संकलन समय र विधि: विराइतीको विरुवा उमेको पहिलो वर्षमा वाज आउँछ र दोस्रो वर्षको वैश-वैशाखमा विरुवामा डाँठ लागी फूल फुल्ले चान्दछ। मसिर-पौष महिनामा विरुवा मुक्क चान्दछ र यही समयमा बाली संकलन गर्नु उचित हुन्छ। बाली संकलन गर्दा विराइतीको सम्पूर्ण भाग प्रयोगमा आउने हुँदा जमिनबाट जरा समेत आउने गरी संकलन गर्नु पर्दछ। संकलित विरुवालाई हल्का घाममा वा छाँपामा सुक्वउनु पर्दछ। सुकाउँदा धेरै फुरिनेगरी सुकाउनु हुँदैन। धेरै सुकाउँदा विरुवा चुडिने र टुकन हुँदा उत्पादनमा झस आउँछ। त्यसैले ठिक मात्रामा सुकनासाथ बाँसका चोपाल स-साना मुग्रा पाती बुकानी गर्दा धनु हुनुबाट बचाउन सकिन्छ।

प्रसारण विधि: यसको प्राकृतिक पुनरुत्पादन बीउबाट हुन्छ, बीउहरू कार्तिक-मसिरमा चान्दछ। कार्तिक र मसिर महिनामा संकलन गरेको बीउ राम्रो सफा गरेमा अक्टुब १० प्रतिशतसम्म हुने गर्छ। ठिक समयमा संकलन र ठिकसँग बण्डारण गरिएन भने पनि यसको उमने शक्ति नाश हुने गर्दछ। बण्डारण गरेको बीउको उमार शक्ति २-३ महिना पछि घट्दै जान्छ।

क) जटामरी

परिचय: जटामरी एक बहुवर्षीय बासुलादार विरुवा हो। यसको काण्ड बेरो रंगका भुत्लाहरूले ढाकिएको हुन्छ। यसको मूल जरा भाण्डै १५ से.मी.सम्म जमीनमुनि पुगेका हुन्छन्। यसका पातहरू फेदतिर भुत्पा परेर रहेका र भाला आकारका हुन्छन्। पातहरू २० से.मी.सम्म लामा र २ से.मी.सम्म चौडा हुन्छन्। पातहरूको बीचबाट

निस्केको करीब १० से.मी.सम्म अग्लो डाँठका टुपामा भुत्पा भएर फूलहरू फुल्दछन्। फूलहरूको भुत्पा अलिकति भुत्केको हुन्छ। फूलहरू गुलाबी वा सेता रंगका हुन्छन्।

फूल फुल्ने समय: वैश-वैशाख

प्राकृतिक बासस्थान: यो पञ्जाबदेखि थिक्किम, भुटान, चीनको युनान, सेनवान तथा दक्षिण पश्चिम चीन लगायत नेपालमा ३०००- ४५०० मीटरसम्मको उचाईमा प्राकृतिक रूपमा पाइन्छ। खासगरी अग्लो चट्टान, धडि मैदान तथा चौरहरूमा यो फैलिएको भेटिन्छ।

उपयोगिता: केश र अनुहारलाई सुन्दर बनाउन, मस्तिष्क र मुटुलाई बलियो बनाउन प्रयोग गरिन्छ। त्वसैगरी उन्माद र छारे रोपमा पनि यो उपयोगी मानिन्छ। यसको काण्डबाट सुगन्धित तले उत्पादन गरिन्छ, जुन सुगन्धित अन्न बनाउन, सुती तथा काष पदार्थहरूलाई सुगन्धित बनाउनमा प्रयोग गरिन्छ। यो अमिर्ष, आन्द्राको बायुशुल पेट दुखेको हामन गर्ने, शत्रु हामन गर्ने, पिशान गराउने र हैजाका तथा रक्तकला गराउने इत्यादिका औषधीहरूमा पनि प्रयोग गरिन्छ। सुगन्धकालको सङ्ग पनि यसको प्रयोग गरिन्छ।

संकलन समय र विधि: प्राकृतिकबाट आरिबन-कार्तिक महिनामा संकलन गरिन्छ। गीनमा केही जरा कलितका काण्ड र जरा जमीनमा छाडी संकलन गर्दा पुनः संकलन गर्न सकिन्छ। खेती गरिएका विरुवाहरू ३ वर्षदेखि ४ वर्षसम्ममा बाली संकलन गर्न सकिन्छ। खासगरी कार्तिक/मसीरतिर जराहरू निकालिन्छ। जराहरू निकाली संकेपछि माटो सफा गर्ने गरी पानीमा धोएर छाँपामा सुक्वउनु पर्दछ।

प्रसारण विधि: यसको प्रसारण बीउ तथा काण्डको कटिङ दुवै तरिकाबाट गर्न सकिन्छ। बीउहरू भदौ/बसो जमिनतिर संकलन गरिन्छ। पौसीहाउसमा राखेर उमाने हो भने कार्तिक/मसीरतिर छन् पर्दछ, होइन भने वैश/बसोतिर नर्सरीमा उमाने पर्दछ। खासगरी बीउबाट चन्दा बानस्पतिक प्रसारण यसको लागि उत्तम मानिन्छ। यसका जराहरूलाई छुट्याएर रोपेमा यिनीहरूबाट सजिलै बेनाहक तयार गर्न सकिन्छ। बेनाहक नर्सरी प्याङ्गमा राखी पछि सानु पर्दछ।

क) कुटुली

परिचय: जमीनको सतहमै फैलिएर बढ्ने कुटुली बहुवर्षीय विरुवा हो। यसका काण्डहरू पुराना पातका शेष भागले ढोकिएको हुन्छ। पात निस्कने ठाउँमा डाँठ खनि ठाडो भएको हुन्छ। यसको डाँठ, पात तिता हुन्छ। यसका पातहरू अण्डाकारका ४ से.मी. सम्म लामा र १५ मि.मि.सम्म चौडा हुन्छन्। पातमा किनाराहरू बनेदार हुन्छन्। पातहरूको काण्डबाट माथि निस्किएको डाँठमा फूलहरू फुल्दछन्। फूलहरू डाँठको टुपामा एक पछि अर्को हुँदै टुपोसम्म फुल्दछन् र गीला वा बैजनी रंगका हुन्छन्।

फूल फुल्ने समय: वैश-वैशाख

प्राकृतिक बासस्थान: कुटुली भारतको गङ्गाबलवर्षीय भुटान, दक्षिण पूर्वी तिब्बत, उत्तरी बर्मा र पश्चिमी चीन लगायत नेपालमा ३५००-४००० मीटरसम्मको उचाई भएको विराडी चट्टानी भागमा वा चट्टान फुटेर बनेको बलौटे माटोमा पाइन्छ।

उपयोगिता: रक्त विकार, पित्त, ज्वर, रथा, खोकी, अजीर्ण, मधमेह आदि रोगको उपचारमा प्रयोग गरिन्छ।

संकलन समय र विधि: आरिबन-कार्तिकतिर विरुवाहरू करीब ३ वर्षपछि मात्र संकलन गर्ने लायक हुन्छन्। फल सुकिसकेपछि यसका पातहरू सुक्वउनु र त्वसैवेला यसका काण्डहरू खनेर निकालिन्छ। खनिसकेपछि राखी पानीले धोएर माटो सफा गर्नुपर्छ। सुकाएका काण्डहरूलाई सुक्का तथा हावादार ठाउँमा भण्डार गर्नु पर्दछ।

प्रसारण विधि: आरिबन-कार्तिकतिर यसको बीउ संकलन गरिन्छ। यसका फलहरू (क्यान्थुलहरू) फुट्ने बेलामा बीउ संकलन गरिन्छ। फलका (क्यान्थुल) काटी घाममा सुकाएमा क्यान्थुल फुटेर बीउहरू फर्केन, जसलाई सुकाएर राख्नु पर्दछ। बासुपा र माटो चाली बगवत मिसाई नर्सरी ज्वाड तयार गर्नु पर्दछ। पौसीहाउसमा नर्सरी गर्दा संकलन पश्चात् एक महिना चिथै बीउ छन् पर्दछ भने खनु ठाउँमा गर्नु परे वैश-वैशाखतिर बीउ छरिन्छ। यसको बीउहरू १५ दिनदेखि उमन चान्दछन् र एक महिनासम्म उमने क्रम जारी रहन्छ। विरुवाहरू करीब ६ महिनासम्म नर्सरी प्याङ्गमा नै राखिन्छ। ३-४ इन्च लामा डाँठहरूलाई तयारी जमीनमा रोपेर पनि केही तयार गर्न सकिन्छ। टुपोतिरका काण्ड पछि उम्रन्छन्। कटिङलाई टुपे खनेर गाड्ने वा जोसिलो भ्याउमा छोपेर राखेमा छिट्टै (करीब २ हप्तामा) जरा आउँछन्। यसरी राखिएका कटिङबाट ९० प्रतिशतले जरा निस्कन्।

क) सुगन्धकोकिला

परिचय: सुगन्धकोकिला सदाबहार, अन्दाजी २० मिटरसम्म अग्लो र १.५ मिटरदेखि ३ मिटरसम्म मोटाई हुने रुख हो। यसका पातहरू अण्डाकार करीब ७ देखि १० से.मी. चौडाई र १० देखि २० से.मी.सम्म लम्बाई भएका हुन्छन्। फूल सानो सेतो रंगको र फल गोलकार, बैरो बैजनी रंगको हुन्छ।

फूल फुल्ने समय: वैश-वैशाख

प्राकृतिक बासस्थान: यो नेपालको मध्य पश्चिमाञ्चलदेखि मध्य भागको ६०० देखि १६०० मिटरसम्मको उचाईमा काफल, सानो गुराँस, मयल, बाँक, कुटुस हुने शैबली स्थानमा पाईन्छ। मालागिरी/सुगन्धकोकिला खोला, खोलीको छेउमा पानीको मुहानको

खेतछाउमा बढी भएको पाईन्छ ।

उपभोगिता: यसका फल, बोटो र काठ उपभोगी भाग हुन् । फलको बोटोबाट सगुणित तेल निस्कनी अरु, साबुन, धुंगाका सामान अदि उत्पादनमा प्रयोग हुन्छ र छोकाबाट किन्ने घुप बनाईन्छ । सुगुणित तेल र फल तम्बाकुलाई सुगुणित बनाउन पनि प्रयोग गरिन्छ । काठबाट फर्निचर, निर्माण सामग्री, इलो-जबु आदि बनाईन्छ ।

संरक्षण समय र विधि: सुगुणकोकिना चैत्र-वैशाख महिनामा फुल्छ भने फल काटिक-मंसिरमा पार्ने गर्दछ । पाकेको फलको रंग बैजनी रंगको (पाकेको जामुन जस्तो) हुन्छ । फलको गुठीमा पानीको मात्रा अत्यधिक हुने भएकोले घाममा ५-७ दिनसम्म सुकाउनु पर्दछ । त्यसपछि सुके नसकेको जाँच गरी भण्डारण अथवा बजारमा पुऱ्याउनु पर्दछ ।

प्रसारण विधि: नर्सरी स्थापना छनौट गर्दा विहानको घाम लाग्ने स्थान अति उपयुक्त हुन्छ र माटो रोमट फिसलको आवश्यक हुन्छ । चिमट्याइलो माटो भए बालुकाको अनुपातमा बूढी गरी माटो तयार गर्न सकिन्छ । नर्सरीको माटोलाई राम्रोसँग खन जोत गरी घुनो बनाई प्राङ्गारिक मल अथवा जंगलको माथिल्लो भागको मलिलो माटो मिलाई आवश्यकता अनुसार १ मिटर चौडा व्याड तयार गर्दा राम्रो हुन्छ । यसरी तयार पारिएको व्याडमा लाईनमा खुनेसो बनाई बीउको आकार बराबर गहिराईमा बीउ एक आपसमा नजोडिने गरी छाँटि हुन्छ, बीउ छुट्टै अगाडि बीउ पोटीको (Viable) छ, छैन जाँचको लागि पानी भएको बाँडोमा बीउ राख्दा तल हुने बीउ उषने हुन्छ भने पानी माथि तैरने बीउ नउषने हुन्छ ।

सर्तिका-मंसिर महिनामा नै बीउ नर्सरीमा (बीउ व्याडमा) छुट्टै गर्दछ । बीउ छरेपछि बालुका माटोले बीउलाई पुरै जाडो महिनामा प्लाष्टिकको गुम्बज बनाई छोपी दिवा आइटा र तातो बनाई राख्ने भएकोले २५-३० दिन भित्रै उषण शुरु हुन्छ र फागुन-चैत्र महिनासम्म उषरै जान्छ । बीउ उषेको ठडे मलिन भित्रमा विरुवा नर्सरी व्याडबाट पोसिपिन टपुबमा (४-६ इन्चका विरुवा चारपाते भएपछि) सार्ने सकिन्छ, विरुवा राख्दा व्याडमा शीत र घाम सोध्ने पत्र नखिन माथि छप्पर बनाउनु पर्छ । आवश्यकतानुसार सिंचाई गर्नु पर्दछ । नर्सरी व्याडमा विरुवा एक-डेढ फिटका भएपछि बसोक्क-केप्टमा फिन्डमा सार्ने सकिन्छ । काटिक महिनामा परिपक्व बीउ संरक्षण गरी २४ घण्टा भित्रै फलको गुठीबाट अलग गरी पानीले छोई पखाली सफा गर्नु पर्दछ । त्यस बीउलाई पहिले घाममा र त्यसपछि खुला हावाशर ओखलो स्थानमा सुकाउनु पर्दछ । सुकेपछि बीउलाई तुरुन्तै नर्सरीमा छुट्टै गर्दछ । बढीमा ३ महिनासम्म भण्डारण गरी त्यसपछि पनि नर्सरी गर्न सकिन्छ ।

१९५) कुर्जा

परिचय: गुर्जा एउटा लहरेदार पतकर विरुवा हो । यसको लहरा मोटो र गुठीदार हुन्छ । यसका बोटोबाट जराहक निस्कने हावमा लहरिएका हुन्छन् । यसको बोटो कागज जस्तो पातलो हुन्छ । बोटोमा सेता नखिलमक का बोभो बोभोले भरिएको हुन्छ । यसका पातहरू एक पछि अर्को हुँदै गएका भट्टेनुवार हुन्छन् । पातहरू मूटु आकारका ७-९ बटा नशाहक भएका करीब १० से.मि. लामा हुन्छन् । यसका फूलहरू बोटोबाट लामो लहरेदार भू-भागमा फैलिएका ढाँगामा फुल्छन् । भाने फूलहरू भुप्यामा रहन्छन् भने पोथी फूलहरू एक्सा एक्लै रहेका हुन्छन् । फलहरू गुठीदार हुन्छन् । यी अण्डाकारका र केराउका बाना जरा र पाकेपछि राता हुन्छन् ।

प्राकृतिक वासस्थान: यो उत्तरी पूर्व भारत, श्रीलंका, म्यान्मार, थाइल्याण्ड, भियतनाम, सियेन चीन, मलाया लगायत नेपालमा पाइन्छ । नेपालमा यो ३००-१२०० मि. सम्मको उचाईमा पूर्व देखि पश्चिम सम्म पाइन्छ ।

फूल फुल्ने समय: चैत्र-वैशाख

उपभोगिता: यसको उपभोगी भाग काण्ड र डाँठ हो। यसको प्रयोग कमलपत्र, पुरानो ज्वरो, दम खाँकी तथा मधुमेह अदि रोगहरूमा हुन्छ । जडीबुटी चियामा गुर्जाको प्रयोग गरिन्छ ।

संरक्षण समय र विधि: यसको काम लाग्ने भाग भनेको लहरेदार काण्ड नै हो । मंसिर देखि माघ महिना सम्म यसका लहराहरू काटिन्छ । लगाएको मितिले करीब दुई वर्ष पछि मात्र विरुवाहरू बाली सिन पोष्य हुन्छन् । लहरालाई जमिन देखि केही भाग छोडेर काट्नु पर्छ र अर्को वर्षमा त्यही भागबाट पन्छाएर आउँछ । यसरी काटिएका लहरालाई ५-७ से.मि. लामा टुक्र्याइ बीचबाट ४ फुपाक हुने गरी काटेर सुकाइन्छ । अथवा गुणोले विनैर सेप्टो पारिन्छ । अति एक हप्ता जोत घाममा राखी सुकाइन्छ । भण्डार गर्दा ओस आउन दिन हुँदैन ।

प्रसारण विधि: डाँठको कलमीबाट नै यसका विरुवाहरू तयार गरिन्छन् । यसका बोटोका सहीतका करीब एक फिट जोत लामा हागी काटेर माटो र बालुवा मिसाएको ढुप्याइमा रोपेर नर्सरीमा विरुवा तयार गर्न सकिन्छ । फागुन/चैत्र तिर हावाहक काटेर अलिकति भाग जमिन माथि पारेर सुताएर राखिन्छ र पानी दिइन्छ । पानी जम्न हुँदैन किनकि यसको काण्ड गुठीदार हुने भएकोले झुट्टिने डर रहन्छ । यसरी नर्सरीमा राखिएका विरुवाहरू

असार/शावणमा सार्ने तयार हुन्छन् । यसका हाँवाहक सार्ने जमीनमा गाडेपनि हुन्छ । यसरी सार्दाको समय असार/शावण उचित समय मानिन्छ । यसको फलहरू असीम मंसिरमा पाक्छन् । पाकेको फलहरू टिपेर बाहिरै गुठी हटाएर केही दिन राखी सुकाएर बीउहरू नर्सरी व्याडमा छरेर बेनाँ तयार गर्न सकिन्छ । संकलन गरेको तत्कालै बीउ छरेपनि हुन्छ । अथवा संकलित बीउलाई राम्ररी भण्डारण गरेर फागुन/चैत्रतिर उमारेर पनि बेनाँ तयार गर्न सकिन्छ ।

१९६) पिपला

परिचय: पिपला एउटा भुईँमा फैलिएर जाने सदाबहार लहरेदार विरुवा हो । सारा पाएके सप्टमा यो रुख वा भुआइमा समेत चढ्छ अथवा बोटोबाट निस्किएका जराहकको मूटले भुईँमा फैल्लै जान्छ । यो इत्का सगुणित हुन्छ । नेपालमा व्यापारिक महत्वका पिपलामा Piper longum र Piper psepuloides छन् र हाल मलेशियाबाट आयात गरिने पिपलालाई जामा पिपला भनिन्छ जसको फल अति लामो हुन्छ ।

यसका पातहरू मूटु आकारका ६-१० से.मी. लामा र ३ देखि ५ से.मी. चौडा हुन्छन् । पातको माथिल्लो सतह चम्किलो र हरियो हुन्छ भने तल्लो सतह किम्बा हरियो हुन्छ । यसमा भाने र पोथी फूलहरू अलग अलग हुन्छन् । फूलहरू मसिना र लामो डाँठ (Spike) मा लाग्छन् । भाने फूलहरूको डाँठ पोथी फूलहरूको डाँठ भन्दा लामो, मसिनो र इत्का फलेको हुन्छ । भाने फूलहरू लाग्ने डाँठ २.५ देखि ७.५ से.मी. लामा हुन्छन् भने पोथी फूलहरू लाग्ने डाँठ १.२५-२ से.मी. सम्म लामो, केही मोटा हुन्छन् र पहिला हरियो र पाकेपछि काला हुन्छन् ।

फूल फुल्ने समय: आषाढ-शावण

प्राकृतिक वासस्थान: यो भारत, म्यान, श्रीलंका, मलेशिया लगायत नेपालमा २०० देखि ६०० मिटर सम्मको उचाईमा पाइन्छ । यो काठ गरी सानको जंगल, खोला तथा जंगल भित्रका सेपिला र चिन्धान हुने ठाउँहरूमा हुन्छ । यसको लागि बर्षा बढी हुने र गर्मी बढी हुने ठाउँ उपयुक्त हुन्छ । चुन मिसिएको माटो यसको लागि राम्रो मानिन्छ ।

उपभोगिता: पिपलाको फल मसलाको साथै औषधीको रूपमा प्रयोग गरिन्छ । यसको डाँठ पनि प्रयोग गरिन्छ, जसलाई पिपलामूल भन्ने गरिन्छ । फल र डाँठ दुवै व्यापारिक महत्वका छन् । फलहरू कफ, खोकी, दम, खाना पचाउने, कुष्ठरोग निको पार्नेको निमित्त प्रयोग गरिन्छ । मांसपेशी दुबेको वा जसलमा समेत यसको प्रयोग गरिन्छ । यसका फलहरूबाट ०.७ प्रतिशत सम्म तेल निस्कन्छ ।

संरक्षण समय र विधि: यसको मूल काम लाग्ने भाग फल हो । फलहरू विरुवा लगाएको १० महिना पछि लाग्छन् । रोथो वर्ष एक हेक्टरमा १.५ मिटरको फरकमा लगाएका विरुवाहरूबाट कतिमा २०० र बढीमा ५६० के.जी. फलहरू फल्छन् । तेस्रो वर्षमा सबैभन्दा बढी फल लाग्छन् जुन कतिमा १००० के.जी. र बढीमा १६००० के.जी. प्रति हेक्टर हुनु सक्छ । लगाएको १६ महिना देखि ३० वर्ष सम्म पनि फल संकलन गर्न सकिन्छ तापनि ३ वर्ष पछि कम फल्ने हुनुले नयाँ बाली लगाउनु उचित हुन्छ । फलहरू गाडा इरीया र कालो रंगका हुन भाने पछि टिन लाग्छका हुन्छन् । यस बेला यसको पीरोपना बढी हुन्छ । यसको पीरो पत्र नै महत्वपूर्ण मानिन्छ । यसपछि यसको पीरोपना कम हुँदै जान्छ र त्यसको मूल्य कम हुन्छ । खासगरी मंसिर पछि तिर यो टिन लाग्छको हुन्छ । टिपी सकेपछि ४/५ दिन सम्म घाममा सुकाउनु पर्छ । लगातार तीन वर्ष फलेपछि बोट छरेर काटिन्छ र फल लाग्ने कम कम हुँदै जान्छ । त्यसकारण विरुवाहरूको डाँठहरू पनि संकलन गरी बिक्री गर्न सकिन्छ । डाँठ संकलन गरी सकेपछि त्यस ठाउँमा नयाँ विरुवाहरू लगाइन्छ । यस्ता डाँठहरू खनि सफा गरी २.५-५ स.मी. लामा टुक्रा काटी सुकाइन्छ । यसलाई पिपलामूल भनिन्छ । यस्ता डाँठहरू प्रतिवर्ष एक हेक्टरमा करीब ५०० कि.ग्रा उत्पादन सिन सकिन्छ । माटो जराहक भएका र जमीन मुनी राखी डाँठहरू बढी मूल्यका बिक्री हुन्छन् ।

प्रसारण विधि: यसको प्रसारण जरा सहीतका काण्डका टुक्राहरू सक्करबाट गर्न सकिन्छ । वर्षातको समयमा यसका जरा सहीतका बोटोहरू निकलने तयार पारिएको व्याडमा रोपिन्छ र पछि सारिन्छ । यसलाई जमीनको तयारी गरेर सिधै जमीनमा पनि सार्ने सकिन्छ । नर्सरी व्याडमा रोथो १० से.मी. को फरकमा विरुवाहरू रोपिन्छ भने सिधै जमीनमा रोथो १.५ मिटरको फरकमा रोपिन्छन् । नर्सरी व्याड बनाउँदा जंगलबाट पतकर कुहिएको मलिलो माटो, बालुवा र गाई मैसीको राखी कुहिएको मल चानेर कभरा ३ भाग र एक/एक भाग गरी मिश्रण बनाई व्याड तयार गर्नु पर्छ । व्याडको चौडाई १ मिटर, लम्बाई ठाउँ हेरी वा १० मिटर सम्म र १५ स.मी. अग्लो हुनु पर्छ । यसमा १० से.मी. फरकमा बेनाँ लगाइन्छ । यसरी तयार गरीएका विरुवाहरू खेतीको लागि अर्को वर्षातमा सार्ने सकिन्छ ।

